

Znaczenie orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka wobec osłabienia unijnych mechanizmów ochrony prawa do azylu

The importance of the case law of the European Court of Human Rights
in the context of the weakening of EU mechanisms for the protection
of the right to asylum

DOROTA FERENC-KOPEC^{*}

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

 <https://orcid.org/0000-0002-6801-2054>

Streszczenie: Artykuł analizuje rolę Europejskiego Trybunału Praw Człowieka jako instytucji przeciwdziałającej fragmentaryzacji systemu ochrony uchodźców w Europie, ze szczególnym uwzględnieniem spraw dotyczących zbiorowego wydalania cudzoziemców (*push-back*), detencji oraz braku dostępu do procedur azylowych. W kontekście selektywnej implementacji Wspólnego Europejskiego Systemu Azylowego (CEAS) oraz narastających napięć politycznych, Trybunał w Strasburgu pełni funkcję ostatniego gwaranta podstawowych praw cudzoziemców. Na podstawie analizy wybranych orzeczeń, m.in. w sprawach M.K. i in. przeciwko Polsce, D.A. i in. przeciwko Polsce oraz H.Q. i in. przeciwko Węgrom, wskazuje się na rosnące znaczenie normatywnego minimum wyznaczonego przez ETPC. Jednocześnie artykuł podejmuje krytyczną refleksję nad strukturalnymi ograniczeniami tej instytucji oraz możliwościami jej wzmocnienia w przyszłości. Zastosowano metodę dogmatycznoprawną, uzupełnioną analizą typu *desk research*.

Słowa kluczowe: Europejski Trybunał Praw Człowieka, *push-back*, *non-refoulement*, uchodźcy, polityka azylowa, CEAS

Abstract: The present paper analyses the role of the European Court of Human Rights (ECHR) in counteracting the fragmentation of the refugee protection system in Europe, with particular emphasis on cases concerning push-back, detention and lack of access to asylum procedures. In the context of selective implementation of the Common European Asylum System (CEAS) and growing political tensions, the Court in Strasbourg serves as the last guarantor of the fundamental rights of foreigners. Based on an analysis of selected judgments, including M.K. and others v. Poland, D.A. and others v. Poland, and H.Q. and others v. Hungary, the paper indicates the growing significance of the normative minimum set by the ECHR. At the same time, it offers a critical reflection on the structural limitations of this institution and the prospective avenues for strengthening its role. The study was conducted using the dogmatic-legal method supplemented by desk research.

Keywords: European Court of Human Rights, push-back, non-refoulement, refugees, asylum policy, CEAS

* Dr, e-mail: dorota.ferenc-kopec@uken.krakow.pl

Uwagi wstępne

Współczesna Europa stanowi przestrzeń nie tylko migracyjną, lecz przede wszystkim aksjologiczną, w której ścierają się napięcia między imperatywem ochrony praw człowieka a dążeniem państw do zachowania kontroli nad własnymi granicami. Prawa osób ubiegających się o azyl testują granice suwerenności, a jednocześnie ujawniają rzeczywistą sprawczość istniejących mechanizmów ochrony międzynarodowej¹. Choć standardy wynikające z prawa uchodźczego oraz systemu praw człowieka tworzą ramy zobowiązujące², to ich wdrażanie jest selektywne i silnie zróżnicowane.

Szczególną rolę w tym kontekście odgrywa zasada *non-refoulement*, jako norma *ius cogens*³, uznawana powszechnie za fundament międzynarodowego reżimu ochronnego. Jej znaczenie wykracza poza klasyczne ujęcia statusu uchodźcy i znajduje umocowanie m.in. w art. 3 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka (EKPC)⁴. Przepis ten, zakazujący wydalania jednostek do państw, w których grozi im nieludzkie lub poniżające traktowanie⁵, stał się jednym z najczęściej przywoływanych przez skarżących w postępowaniach przed Europejskim Trybunałem Praw Człowieka (ETPC, Trybunał).

Jednocześnie instytucjonalna przestrzeń prawa międzynarodowego nie jest jednolita ani aksjologicznie neutralna. Nawet w ramach praw człowieka obserwujemy zróżnicowaną podatność instytucji na realizację polityki emancypacyjnej. Z jednej strony ograniczoną przez strukturalne kompromisy, z drugiej otwartą na reinterpretację w świetle zmieniających się warunków społeczno-politycznych⁶. W tym sensie

¹ Współczesna ochrona uchodźców opiera się na dwóch komplementarnych, lecz funkcjonalnie odmiennych filarach. Z jednej strony na Konwencji genewskiej z 1951 r. (Dz. U. z 1991 r. Nr 119, poz. 515), ustanawiającej status uchodźcy i zakres ochrony międzynarodowej, z drugiej na ogólnych standardach prawa międzynarodowego praw człowieka, które rozszerzają zakres uprawnień osób pozostających pod jurysdykcją państw, niezależnie od ich statusu migracyjnego. J.C. Hathaway, *The Rights of Refugees under International Law*, Cambridge 2021, s. 173.

² J.C. Hathaway, *The Rights of Refugees...*, s. 174. Autor wskazuje, że prawa uchodźców są stopniowalne i zależne od charakteru powiązania z państwem azylu. Najbardziej fundamentalne uprawnienia przysługują osobie już pod jurysdykcją państwa *de iure* lub *de facto*. Kolejne prawa aktywują się po przekroczeniu granicy, uzyskaniu legalnego lub zwyczajowego pobytu, a niektóre dopiero po spełnieniu wymogu trwałego zamieszkania. System ten ma charakter przyrostowy i opiera się na stopniowości uprawnień.

³ Zob. J. Allain, *The ius cogens Nature of Non-Refoulement*, *International Journal of Refugee Law* 2001, t. 13, nr 4, s. 533–558.

⁴ Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., Dz. U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284 z późn. zm.

⁵ M.A. Nowicki, *Wokół Konwencji Europejskiej*, Warszawa 2017, s. 409–426.

⁶ J.T. Theilen, *Framing Migration in Human Rights: How the Reasoning of the European Court of Human Rights Legitimises Border Regimes*, *European Journal of Migration and Law* 2025, nr 27, s. 66–67.

Trybunał (choć nie jest aktorem migracyjnym w sensie materialnym) kształtuje normatywne minimum, które państwa zobowiązane są respektować niezależnie od lokalnych uwarunkowań politycznych. Jego zadanie polega w tym kontekście na przeciwdziałaniu systemowej fragmentaryzacji standardów oraz eliminowaniu arbitralnych rozwiązań legislacyjnych i administracyjnych. Szczególnie istotne znaczenie przypisuje się orzecznictwu w sprawach dotyczących detencji, zbiorowego wydalania, proceduralnych gwarancji w dostępie do ochrony oraz penalizacji solidarności⁷. Kwestie te stanowią nie tylko przedmiot analizy niniejszego opracowania, ale również punkt wyjścia dla oceny skuteczności samej Konwencji w sytuacjach napięć granicznych.

Na tle współczesnych wyzwań migracyjnych ujawniają się pytania dotyczące realnej skuteczności standardów ochrony wynikających z EKPC. Reakcje państw europejskich na kryzysy migracyjne ostatniej dekady, od szerokiego otwarcia granic dla uchodźców z Ukrainy po znacznie bardziej restrykcyjne podejście wobec osób przybywających z Bliskiego Wschodu i Afryki, wskazują na istnienie głębszych mechanizmów selektywności ochrony. W szczególności dotyczy to przypadków stosowania praktyk *push-back* na granicach UE, zwłaszcza w regionie Europy Środkowo-Wschodniej. W doktrynie prawa międzynarodowego i konstytucyjnego pojawiły się liczne głosy analizujące to zjawisko w kontekście zasady *non-refoulement* i konstytucyjnych gwarancji praw jednostki⁸. Sprawy, takie jak M.K. i in. przeciwko Polsce oraz D.A. i in. przeciwko Polsce, ujawniły systemowe problemy z dostępem do procedury azylowej oraz z wykonywaniem środków tymczasowych wskazanych przez Trybunał⁹.

Warto zatem poddać refleksji nie tylko orzecznictwo ETPC w zakresie tzw. negatywnych obowiązków państw, lecz także jego funkcję korygującą wobec niedoskonałości systemu unijnego, w którym harmonizacja norm azylowych¹⁰ nie zawsze

⁷ Zob. A. Szklanna, *Ochrona prawna cudzoziemca w świetle orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, Warszawa 2010; V. Moreno-Lax, *Dismantling the Dublin System: M.S.S. v. Belgium and Greece*, *European Journal of Migration and Law* 2012, nr 1, s. 1–31; T.P. Spijkerboer, *The Human Costs of Border Control*, *European Journal of Migration and Law* 2007, nr 9, s. 147–161. Zob. też: wyrok ETPC z dnia 23 lutego 2012 r., Hirsi Jamaa i in. przeciwko Włochom, skarga nr 27765/09.

⁸ Zob. G. Baranowska, *Pushbacks in Poland: Grounding the Practice in Domestic Law in 2021*, *Polish Yearbook of International Law* 2021, t. 41, s. 193–211; K. Kędziński, *Procedura pushback w świetle polsko-białoruskiego kryzysu granicznego. Głos w dyskusji*, *Studia Prawnoustrojowe* 2024, nr 66, s. 183–191; D. Zając, *Odpowiedzialność karna za przestępstwa popełnione w związku ze stosowaniem push-backów*, *Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych* 2022, t. 26, nr 1–2, s. 61–81.

⁹ Wyrok ETPC z dnia 23 lipca 2020 r., M.K. i in. przeciwko Polsce, skargi nr 40503/17, 42902/17, 43643/17; wyrok ETPC z dnia 8 lipca 2021 r., D.A. i in. przeciwko Polsce, skarga nr 51246/17.

¹⁰ Zob. A.M. Kosińska, *Zarządzanie bezpieczeństwem w prawie i polityce azylowej i powrotowej Unii Europejskiej w obliczu kryzysu migracyjnego*, projekt NCN, KUL 2016–2021.

przekłada się na skuteczną ochronę jednostki. ETPC, działając równolegle wobec struktur unijnych, często pełni funkcję ostatniego gwaranta ochrony praw osób, których roszczenia nie znalazły uznania w procedurach krajowych i unijnych¹¹. Z perspektywy krajowej istotne pozostaje to, w jaki sposób standardy wypracowane przez ETPC są implementowane w praktyce organów i sądów w Polsce, co stanowi podstawę dalszych postulatów *de lege ferenda*.

Celem niniejszego artykułu jest ocena roli Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w kształtowaniu standardów ochrony praw uchodźców na tle narastającego rozdzwisku między deklaratywnym zobowiązaniem państw do przestrzegania EKPC a ich praktyką w obszarze polityki azylowej. W szczególności przeanalizowana została funkcja orzecznictwa ETPC jako instrumentu przeciwdziałania systemowej fragmentaryzacji ochrony w Europie, zwłaszcza na zewnętrznych granicach UE. Artykuł zmierza do ustalenia, czy Trybunał, mimo ograniczonych kompetencji w zakresie polityki migracyjnej, realnie wpływa na ujednolicanie standardów ochronnych i ograniczanie arbitralnych praktyk państw, takich jak detencja, *push-back* oraz brak dostępu do procedur azylowych.

W opracowaniu zastosowano metodę dogmatycznoprawną, skoncentrowaną na analizie orzecznictwa ETPC, uzupełnioną podejściem typu *desk research*, obejmującym przegląd dokumentów instytucji międzynarodowych, literatury naukowej oraz danych dotyczących stosowania standardów ochrony praw uchodźców. Szczególną uwagę poświęcono sprawom dotyczącym państw położonych na zewnętrznych granicach Unii Europejskiej¹² oraz w Europie Środkowo-Wschodniej, których działania były przedmiotem krytycznej oceny Trybunału.

1. Normatywne podstawy ochrony praw uchodźców w paneuropejskim obszarze prawnym

Pojęcie „paneuropejskiego obszaru prawnego” odnosi się do złożonej, wielowarstwowej struktury normatywnej obejmującej państwa europejskie niezależnie od ich przynależności instytucjonalnej do Unii Europejskiej czy Rady Europy. W literaturze podkreśla się, że ów obszar funkcjonuje jako dynamiczna przestrzeń współistnie-

¹¹ S. Peers, *The New EU asylum Laws: Taking Rights Half-Seriously*, Yearbook of European Law 2024, t. 43, s. 71.

¹² Definicję legalną „granicy zewnętrznej” zawiera art. 2 ust. 2 rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/399 z dnia 9 marca 2016 r. w sprawie unijnego kodeksu zasad regulujących przepływ osób przez granice (Kodeks graniczny Schengen), Dz. Urz. UE L 77/1 z 23.03.2016.

nia porządków prawnych, których wspólnym mianownikiem jest ochrona podstawowych praw jednostki¹³. W kontekście prawa azylowego oznacza to nakładanie się trzech głównych systemów: prawa międzynarodowego (w tym uchodźczego), prawa Unii Europejskiej oraz systemu konwencyjnego Rady Europy. Struktura ta, choć formalnie komplementarna, cechuje się wysokim stopniem zróżnicowania instytucjonalnego i proceduralnego. Konieczność równoległego stosowania źródeł krajowych, unijnych i konwencyjnych prowadzi do trudności interpretacyjnych oraz do tzw. „luk ochronnych”. Jak zauważa J. Polakiewicz, współistnienie wielu języków prawnych i standardów ochrony utrudnia skuteczne dochodzenie praw zarówno przez jednostki, jak i przez sądy krajowe¹⁴. Każdy z nich opiera się na odrębnych źródłach prawa i instrumentach wykonawczych, co skutkuje brakiem pełnej spójności.

Podstawowym instrumentem międzynarodowym pozostaje Konwencja genewska z 1951 r. wraz z Protokołem nowojorskim z 1967 r., definiująca status uchodźcy i wprowadzająca zakaz *refoulement* (art. 33)¹⁵. Dokument ten jednak nie reguluje dostępu do procedury azylowej ani nie gwarantuje uzyskania ochrony, gdyż odnosi się wyłącznie do osób już uznanych za uchodźców. Nie zawiera przepisów dotyczących procedury azylowej ani instrumentów zapewniających przyznanie ochrony¹⁶.

W praktyce coraz częściej obserwuje się działania państw zmierzające do uniemożliwienia ubiegania się o azyl jeszcze przed formalnym rozpoczęciem procedury, m.in. przez zawieranie umów readmisyjnych czy działania prewencyjne na granicach. Tymczasem, jak wskazuje G.S. Goodwin-Gill, istnieje obowiązek powstrzymywania się od działań, które mogłyby prowadzić do narażenia jednostki na ryzyko prześladowania, choć granica między prewencją a nadużyciem prawa jest w tym obszarze nieostra¹⁷.

Zasada samostanowienia narodów (art. 1 ust. 2 Karty Narodów Zjednoczonych¹⁸) nie uprawnia państw do nieograniczonego kształtowania polityki migracyjnej. Prawo jednostki do opuszczenia własnego kraju (art. 12 ust. 2 Międzynarodowego

¹³ F. Benoit-Rohmer, H. Klebes, *Council of Europe Law – Towards a pan-European Legal Area*, Council of Europe, Strasbourg 2005, s. 9–10.

¹⁴ J. Polakiewicz, *A Council of Europe Perspective on the European Union: Crucial and Complex Cooperation*, *Europe and the World: A Law Review* 2021, t. 5 (1), s. 15.

¹⁵ Protokół dotyczący statusu uchodźców, sporządzony w Nowym Jorku dnia 31 stycznia 1967 r., Dz. U. z 1991 r. Nr 119, poz. 517.

¹⁶ Zob. G. Zieliński, *Prawo uchodźców do ochrony międzynarodowej w prawodawstwie Unii Europejskiej*, *Studia Prawnoustrojowe* 2024, nr 66, s. 616–617.

¹⁷ G.S. Goodwin-Gill, *The Right to Seek Asylum: Interception at Sea and the Principle of Non-Refoulement*, *International Journal of Refugee Law* 2011, t. 23, nr 3, s. 446.

¹⁸ Karta Narodów Zjednoczonych podpisana w San Francisco dnia 26 czerwca 1945 r., Dz. U. z 1947 r. Nr 23, poz. 90.

Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych¹⁹ i art. 13 ust. 2 Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka²⁰) nie pociąga za sobą prawa do wjazdu do innego państwa, które pozostaje domeną suwerenności państwa. Wyjątek stanowi sytuacja, gdy zachodzi obowiązek zastosowania mechanizmów ochronnych, w szczególności zakazu *refoulement* o charakterze *erga omnes*. Migranci przemieszczający się z powodów innych niż prześladowania (np. ubóstwa, zmian klimatycznych) często nie mieszczą się w klasycznym katalogu przesłanek statusu uchodźcy, co unaocznia deficyt normatywny wobec współczesnych wyzwań.

W systemie unijnym podstawę stanowi Wspólny Europejski System Azyłowy (CEAS), oparty na dyrektywach i rozporządzeniach drugiej generacji²¹. Ich implementacja jest jednak nierówna. Przykładowo Dania nie uczestniczy w CEAS w pełnym zakresie, korzystając z tzw. klauzuli wyłączającej (*opt-out*)²², a Norwegia i Islandia przyjmują wybrane elementy CEAS na bazie odrębnych porozumień²³. Krytyka modelu dublińskiego podkreśla brak skutecznych mechanizmów solidarności (art. 80 TFUE)²⁴.

Reforma CEAS z 2024 r. przyniosła przyjęcie rozporządzenia 2024/1347 (wejście w życie: 1 lipca 2026 r.)²⁵, mającego zapewnić większą spójność decyzji azyłowych i ograniczyć wtórne migracje. Zastąpi ono dyrektywę kwalifikacyjną 2011/95/UE.

¹⁹ Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych, otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r., Dz. U. z 1977 r. Nr 38, poz. 167.

²⁰ Powszechna Deklaracja Praw Człowieka, przyjęta rezolucją Zgromadzenia Ogólnego ONZ nr 217 A (III) z dnia 10 grudnia 1948 r.

²¹ Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2011/95/UE z dnia 13 grudnia 2011 r. w sprawie norm dotyczących kwalifikowania obywateli państw trzecich lub bezpaństwowców jako beneficjentów ochrony międzynarodowej, jednolitego statusu uchodźców lub osób kwalifikujących się do otrzymania ochrony uzupełniającej oraz zakresu udzielanej ochrony, Dz. Urz. UE L 337/9; dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2013/33/UE z dnia 26 czerwca 2013 r. w sprawie ustanowienia norm dotyczących przyjmowania wnioskodawców ubiegających się o ochronę międzynarodową, Dz. Urz. UE L 180/96, oraz rozporządzenie Dublin III (604/2013).

²² Zob. protokół (nr 22) w sprawie stanowiska Danii załączony do Traktatu o Unii Europejskiej i Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej, Dz. Urz. EU C 202 z 30.03.2010, s. 298–302.

²³ Zob. umowa zawarta przez Radę Unii Europejskiej i Republikę Islandii oraz Królestwo Norwegii dotycząca włączenia tych dwóch państw we wprowadzanie w życie, stosowanie i rozwój dorobku Schengen, Dz. Urz. UE L 176 z 10.07.1999.

²⁴ G. Morgese, *La riforma del sistema Dublino: il problema della condivisione delle responsabilità*, *Diritto pubblico*. Rivista fondata da Andrea Orsi Battaglini 2020, nr 1, s. 115.

²⁵ Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2024/1347 z dnia 14 maja 2024 r. w sprawie norm dotyczących kwalifikowania obywateli państw trzecich lub bezpaństwowców jako beneficjentów ochrony międzynarodowej, jednolitego statusu uchodźców lub osób kwalifikujących się do otrzymania ochrony uzupełniającej oraz zakresu udzielanej ochrony, zmieniające dyrektywę Rady 2003/109/WE i uchylające dyrektywę Parlamentu Europejskiego i Rady 2011/95/UE, Dz. Urz. UE L z 22.05.2024.

Podobnie rozporządzenie 2024/1348²⁶ uchyli dyrektywę proceduralną 2013/32/UE od 12 czerwca 2026 r. Celem reform jest eliminacja zróżnicowanej transpozycji na rzecz bezpośredniego stosowania przepisów unijnych oraz ograniczenia wtórnych przemieszczeń (ang. *secondary movements*).

Mimo iż nowe instrumenty mają usprawnić procedury, jak zauważa V. Moreno-Lax, wzmacniają one logikę zarządzania kryzysowego, przekształcając wyjątkowe środki w trwały standard i utrwalając praktyki selektywnego wykluczenia²⁷. Krytyka wskazuje też na brak odniesień do *Global Compact for Migration* (GCM) i *Global Compact on Refugees* (GCR), co osłabia symbolicznie i praktycznie zaangażowanie UE w globalne zobowiązania migracyjne²⁸.

W tym kontekście rośnie znaczenie ETPC jako instytucji kompensacyjnej. Mimo że EKPC nie normuje statusu uchodźcy, wyznacza minimalne standardy ochrony przed arbitralnością. Jej zastosowanie nie zależy od statusu cudzoziemca, lecz od objęcia jurysdykcją państwa-strony²⁹.

Orzecznictwo ETPC, obejmujące wszystkie państwa-strony EKPC (nie tylko członków UE), koryguje braki CEAS i stanowi podstawową siatkę bezpieczeństwa w przypadkach nieskutecznej ochrony³⁰. Problem stanowi jednak nierówna ratyfikacja protokołów dodatkowych (np. Protokołu nr 4) oraz fakultatywnych instrumentów ONZ (np. Konwencji z 2006 r. o ochronie przed wymuszonym zaginięciem)³¹. Efektywność Konwencji zależy od jej implementacji krajowej oraz od gotowości sądów do przyjęcia standardów konwencyjnych w praktyce³².

²⁶ Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2024/1348 z dnia 14 maja 2024 r. ustanawiające wspólną procedurę ubiegania się o ochronę międzynarodową w Unii i uchylające dyrektywę 2013/32/UE, Dz. Urz. UE L z 22.05.2024.

²⁷ V. Moreno-Lax, *Crisis as (Asylum) Governance: The Evolving Normalisation of Non-access to Protection in the EU*, European Papers 2024, t. 9, nr 1, s. 208.

²⁸ UN General Assembly, *Global Compact for Safe, Orderly and Regular Migration*, A/RES/73/195, 19.12.2018; UN General Assembly, *Global Compact on Refugees*, A/RES/73/151, 17.12.2018. GCM to porozumienie obejmujące wszystkie aspekty migracji międzynarodowej w sposób kompleksowy, posiadające ograniczoną moc prawną z punktu widzenia prawa międzynarodowego.

²⁹ ETPC orzekł, że EKPC obejmuje każdą osobę w jurysdykcji państwa-strony bez względu na status migracyjny. Zob. Hirsi Jamaa i in. przeciwko Włochom, pkt 178.

³⁰ Zob. C. Costello, *The Human Rights of Migrants and Refugees in European Law*, Oxford 2016, s. 40–45.

³¹ Protokół nr 4 do Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności sporządzony w Strasburgu dnia 16 września 1963 r., Dz. U. z 1995 r. Nr 36, poz. 175; Międzynarodowa Konwencja w sprawie ochrony wszystkich osób przed wymuszonym zaginięciem, przyjęta w Nowym Jorku dnia 20 grudnia 2006 r., Dz. U. z 2025 r. poz. 457.

³² Zob. J. Petrov, *Unpacking the Partnership: Typology of Constitutional Courts' Roles in Implementation of the European Court of Human Rights' Case Law*, European Constitutional Law Review 2018, t. 14, nr 3, s. 499–531; H. Keller, A. Sweet, *Assessing the Impact of the ECHR on National Legal Systems*, Yale 2013.

Zatem paneuropejski reżim ochronny nie tworzy jednolitego systemu, lecz złożoną sieć zależności. Jego skuteczność zależy od politycznej woli, jurysdykcyjnego zaangażowania i zdolności sądów do działania jako gwarancji praw podstawowych. Powstające luki ochronne wymagają dalszej analizy w świetle najnowszego orzecznictwa ETPC, co stanowi przedmiot dalszych rozważań.

2. Kształtowanie standardów ochrony azylowej w świetle najnowszego orzecznictwa ETPC – sprawa H.Q. i in. przeciwko Węgrom i jej znaczenie systemowe

Rozwój standardów ochrony cudzoziemców przed arbitralnym wydalaniem, detencją i wykluczeniem proceduralnym pozostaje jednym z kluczowych tematów orzecznictwa ETPC. Szczególne znaczenie mają sprawy dotyczące art. 3, 5 i 13 EKPC oraz art. 4 Protokołu nr 4, w których Trybunał ocenia zgodność działań państw z konwencyjnymi gwarancjami ochronnymi. Linie orzecznicze ostatnich lat, zwłaszcza w odniesieniu do zewnętrznych granic UE, ukazują rosnącą potrzebę ujednoczenia standardów proceduralnych.

W wyroku z dnia 24 czerwca 2025 r. w sprawie H.Q. i in. przeciwko Węgrom Trybunał po raz kolejny potwierdził niezgodność systemowej praktyki *push-back* z konwencyjnym standardem ochrony praw cudzoziemców. Trybunał stwierdził naruszenie art. 4 Protokołu nr 4 (zakaz zbiorowego wydalania) oraz art. 13 w zw. z art. 3 EKPC (prawo do skutecznego środka odwoławczego w sprawie obejmującej zakaz nieludzkiego traktowania)³³. Sprawa dotyczyła trzech cudzoziemców, w tym jednego niepełnoletniego, którzy zostali zatrzymani na terytorium Węgier i przymusowo usunięci do Serbii przez węgierskie służby graniczne, mimo zgłoszenia przez nich zamiaru ubiegania się o azyl. W przypadku jednego z nich (H.Q.) procedura azylowa była już wszczęta i toczyło się postępowanie odwoławcze przed sądem. Pomimo tego został on wydany. Wszyscy skarżący zostali poinstruowani, że mogą ubiegać się o azyl wyłącznie w ramach procedury przewidzianej w ustawie przejściowej z 2020 r., polegającej na uprzednim złożeniu deklaracji w ambasadzie Węgier³⁴ znajdującej się poza terytorium Unii Europejskiej.

³³ Wyrok ETPC z dnia 24 czerwca 2025 r., H.Q. i in. przeciwko Węgrom, skarga nr 58125/21, pkt 112–115.

³⁴ Ustawa nr LVIII z 2020 r. o przepisach przejściowych związanych z zakończeniem stanu zagrożenia i przygotowania epidemiologicznego (Act No. LVIII of 2020 Transitional Act), art. 268 ust. 1–2, wprowadziła wymóg złożenia deklaracji zamiaru ubiegania się o azyl w ambasadzie Węgier poza UE

Trybunał wskazał, że usunięcie cudzoziemców nastąpiło automatycznie, bez indywidualnej analizy ich sytuacji osobistej, co naruszyło zakaz zbiorowego wydalania. Kontrola fizyczna i funkcjonalna sprawowana przez funkcjonariuszy państwowych, nawet w pasie przygranicznym, wystarcza do uznania jurysdykcji państwa w rozumieniu art. 1 EKPC³⁵. Brak realnej i skutecznej procedury rozpoznania ryzyka naruszenia art. 3 EKPC w takiej sytuacji oznacza obejście konwencyjnych gwarancji³⁶.

Szczególnie krytycznie oceniono tzw. procedurę ambasadową, uzależniającą możliwość ubiegania się o azyl od uprzedniego złożenia deklaracji w ambasadzie Węgier poza UE. Trybunał uznał ten mechanizm za nieskuteczny i pozbawiony gwarancji proceduralnych. Wskazał, że osoby wydalone do Serbii znajdowały się w stanie prawnego i faktycznego zawieszenia. Mechanizm ten służył raczej instytucjonalizacji odmowy przyjęcia wniosków azylowych niż celom sanitarnym³⁷. Trybunał stwierdził, że Węgry, jako państwo-strona EKPC, były zobowiązane do zapewnienia cudzoziemcom rzeczywistego dostępu do procedury azylowej. Przekazanie skarżących do Serbii bez oceny ryzyka naruszenia zakazu *refoulement* oraz bez skutecznego środka odwoławczego naruszało podstawowe konwencyjne gwarancje.

W sentencji wyroku ETPC stwierdził naruszenie art. 4 Protokołu nr 4 oraz art. 13 w zw. z art. 3 EKPC, a także zasądził na rzecz skarżących odszkodowanie i zwrot kosztów postępowania³⁸. Orzeczenie to wpisuje się w ugruntowaną linię orzeczniczą Trybunału rozwijaną od sprawy Hirsi Jamaa i in. przeciwko Włochom, w której podkreślono bezwzględny charakter zakazu zbiorowego wydalania bez indywidualnej oceny sytuacji cudzoziemca³⁹.

(Belgrad, Kijów) w celu uzyskania dokumentu podróży umożliwiającego wjazd do Węgier. Jak wskazano w raporcie AIDA (*Asylum Information Database*) prowadzonym przez European Council on Refugees and Exiles (ECRE): „Ustawa przejściowa z 2020 r. wprowadziła obowiązek uzyskania zgody na wjazd z terytorium państwa trzeciego, co w praktyce oznacza całkowite wyłączenie możliwości ubiegania się o azyl na terytorium Węgier bez wcześniejszego przejścia tzw. procedury ambasadowej. Mechanizm ten stanowi przykład externalizacji dostępu do ochrony międzynarodowej”, ECRE, *AIDA Country Report: Hungary – 2024 Update*, s. 10–12, <https://asylumineurope.org/reports/country/hungary/> [dostęp: 26.06.2025 r.].

³⁵ Tamże, pkt 102–105; zob. także Hirsi Jamaa i in. przeciwko Włochom.

³⁶ H.Q. i in. przeciwko Węgrom, pkt 118. Trybunał podkreślił, że brak dostępu do skutecznej procedury azylowej w sytuacji kontroli państwowej (jurysdykcji *de facto*) prowadzi do obejścia gwarancji z art. 3 EKPC i stanowi naruszenie zakazu zbiorowego wydalania.

³⁷ Tamże, pkt 89–92 oraz 136–140.

³⁸ Tamże, pkt 166–171, 166–171. Trybunał przyznał tytułem zadośćuczynienia: 10 000 euro dla pierwszego skarżącego, 8000 euro dla drugiego i 5000 euro dla trzeciego (niepełnoletniego). Tytułem zwrotu kosztów postępowania przyznano wspólnie 5000 euro dla pierwszego i drugiego skarżącego oraz 3000 euro dla trzeciego skarżącego.

³⁹ ETPC, Hirsi Jamaa i in. przeciwko Włochom, pkt 185: „Trybunał może jedynie stwierdzić, że przekazanie skarżących do Libii zostało przeprowadzone bez jakiegokolwiek zbadania indywidualnej

Warto zauważyć, że linia orzecznicza dotycząca praktyk *push-back* i ograniczania dostępu do procedury azylowej została w ostatnich latach rozwinięta także w innych sprawach. Na szczególną uwagę zasługują wyroki A.R.E. przeciwko Grecji, M.A. i Z.R. przeciwko Cyprowi oraz A.A. i in. przeciwko Północnej Macedonii, w których Trybunał konsekwentnie potwierdził, że automatyczne wydalenie cudzoziemców bez indywidualnej oceny ich sytuacji stanowi naruszenie art. 3 i art. 13 EKPC w zw. z art. 4 Protokołu nr 4. Orzeczenia te potwierdzają ugruntowanie standardu proceduralnego obejmującego obowiązek zapewnienia rzeczywistego dostępu do procedury azylowej i skutecznego środka odwoławczego, niezależnie od przyjętych rozwiązań krajowych⁴⁰.

Orzeczenie w sprawie H.Q. i in. przeciwko Węgrom stanowi ważne ogniwo w linii orzeczniczej ETPC dotyczącej praktyk państw członkowskich UE, polegających na arbitralnym i zbiorowym wydaleniu cudzoziemców bez przeprowadzenia indywidualnej oceny ich sytuacji. W szczególności wpisuje się w kontynuację standardów wyznaczonych w sprawie M.K. i in. przeciwko Polsce, gdzie Trybunał uznał, że odmowa przyjęcia wniosków azylowych na przejściu granicznym w Terespolu, mimo wyraźnego sygnalizowania obawy przed prześladowaniem, naruszyła art. 3 EKPC, art. 13 w zw. z art. 3 oraz art. 4 Protokołu nr 4. Trybunał podkreślił wówczas, że państwo nie może ograniczać jurysdykcji konwencyjnej poprzez formalistyczne interpretacje przekroczenia granicy, gdy sprawuje efektywną kontrolę nad osobą i sytuacją cudzoziemca⁴¹.

Co istotne, zarówno w sprawie M.K., jak i w H.Q., Trybunał konsekwentnie odrzucił argumentację państw powołujących się na względy techniczne, sanitarne czy bezpieczeństwa publicznego. Decydujące znaczenie miała ocena realnego dostępu do procedury, rzeczywistej możliwości złożenia wniosku o ochronę międzynarodową oraz istnienia skutecznego środka odwoławczego. ETPC zaznaczył, że brak takiego

sytuacji każdego ze skarżących. Nie było kwestionowane, że władze włoskie nie przeprowadziły procedury identyfikacyjnej, ograniczając się do zaokrętowania wszystkich przechwyconych migrantów na okręty wojskowe i ich wyokrętowania na terytorium Libii. Co więcej, personel na pokładzie nie był przeszkolony w prowadzeniu indywidualnych rozmów, ani nie korzystał z pomocy tłumaczy lub doradców prawnych.”

⁴⁰ Por. Wyrok ETPC z dnia 7 stycznia 2025 r. w sprawie A.R.E. przeciwko Grecji, skarga nr 15783/21; wyrok ETPC z dnia 8 października 2024 r. w sprawie M.A. i Z.R. przeciwko Cyprowi, skarga nr 39090/20; wyrok ETPC z dnia 5 kwietnia 2022 r. w sprawie A.A. i in. przeciwko Północnej Macedonii, skargi nr 55798/16, 55808/16, 55817/16.

⁴¹ M.K. i in. przeciwko Polsce, pkt 126–131, 210 oraz pkt 211–213; szczególnie pkt 210, w którym „Trybunał przypomina, że państwo-strona nie może uchylać się od zobowiązań wynikających z Konwencji poprzez formalne argumenty dotyczące przekroczenia granicy państwowej, jeżeli *de facto* sprawuje ono efektywną kontrolę nad osobą cudzoziemca (jurysdykcja w rozumieniu art. 1 EKPC)”.

dostępu, zwłaszcza w połączeniu z przymusowym usunięciem do państwa trzeciego bez gwarancji ochrony, stanowi naruszenie istoty konwencyjnych standardów.

Na tym tle szczególnego znaczenia nabierają sprawy aktualnie rozpoznawane przez Wielką Izbę Trybunału, m.in. C.O.C.G. i in. przeciwko Litwie, H.M.M. przeciwko Łotwie oraz R.A. i in. przeciwko Polsce⁴². Choć orzeczenia w tych sprawach nie zostały jeszcze wydane, ich przekazanie do Wielkiej Izby stanowi wyraźny sygnał co do ich potencjalnej roli precedensowej i prawotwórczej.

Wspólna analiza powyższych orzeczeń pokazuje wyraźne ugruntowanie standardu proceduralnego obejmującego: dostęp do procedury azylowej, zakaz zbiorowego wydalania bez indywidualnej oceny, skuteczny środek odwoławczy i przestrzeganie środków tymczasowych z art. 39 Regulaminu ETPC⁴³. Nawet w warunkach presji migracyjnej państwa nie mogą stosować uproszczonych procedur ani domniemań, które systemowo ograniczają dostęp do ochrony.

3. Między implementacją a oporem państw członkowskich wobec standardów ETPC w sprawach azylowych. Wnioski

W ostatnich latach na zewnętrznych granicach UE narasta napięcie związane z presją migracyjną i reakcją państw członkowskich, które uzasadniają swoje działania ochroną porządku publicznego. ETPC, jako sąd strzegący EKPC, balansuje między poszanowaniem suwerenności a egzekwowaniem podstawowych praw, w szczególności zakazu wydalania cudzoziemca w warunkach zagrażających jego życiu lub wolności.

Jak wskazują analizowane sprawy, działania typu *push-back* bez indywidualnej oceny sytuacji naruszają art. 3 EKPC, art. 13 w zw. z art. 3 oraz art. 4 Protokołu nr 4.

⁴² Sprawy C.O.C.G. i in. przeciwko Litwie (skarga nr 17764/22), H.M.M. przeciwko Łotwie (skarga nr 42165/21) i R.A. i in. przeciwko Polsce (skarga nr 42120/21) zostały skierowane bezpośrednio do Wielkiej Izby ETPC bez wcześniejszego rozpoznania merytorycznego przez Izbę, rozprawa odbyła się 12 lutego 2025 r. Izba może zrzec się swojej właściwości na rzecz Wielkiej Izby na podstawie art. 30 EKPC, jeśli w sprawie pojawiło się poważne zagadnienie dotyczące interpretacji Konwencji lub jej protokołów lub jeśli rozstrzygnięcie takiego zagadnienia może doprowadzić do sprzeczności z wyrokiem wydanym wcześniej przez Trybunał.

⁴³ Zgodnie z art. 39 Regulaminu Trybunału, ETPC może nakazać środki tymczasowe, „jeśli uzna to za konieczne w interesie stron lub w celu prawidłowego przebiegu postępowania”. W sprawach azylowych przepis ten był stosowany m.in. w: M.K. i in. przeciwko Polsce, D.A. i in. przeciwko Polsce, A.T.T. przeciwko Polsce, skarga nr 32695/22 (zakaz wydalania do Białorusi), a także wobec grup migrantów zatrzymanych w regionie Evros w Grecji (2022–2024), gdzie Trybunał wielokrotnie zarządził środki tymczasowe zapobiegające *push-backom*.

Mimo tego niektóre państwa, w tym Polska, kontynuują niezgodne z Konwencją praktyki. Zjawisko selektywnej suwerenności, różnicującej traktowanie uchodźców według pochodzenia, znajduje uzasadnienie w retoryce politycznej, lecz nie w prawie międzynarodowym⁴⁴.

W Polsce zjawisko to jest szczególnie widoczne na granicy z Białorusią. W 2024 r. odnotowano ponad 13 600 przypadków *push-backów*, mimo obowiązywania środków tymczasowych ETPC⁴⁵. Równoległe przyjęto ustawodawstwo, które wprowadziło możliwość wydania cudzoziemca bez uprzedniego rozpatrzenia jego wniosku o ochronę (art. 303b ustawy o cudzoziemcach⁴⁶), co spotkało się z ostrą krytyką Rzecznika Praw Obywatelskich⁴⁷.

Orzecznictwo polskich sądów administracyjnych, zwłaszcza z lat 2022–2024, potwierdziło niezgodność tej praktyki z konstytucyjnymi i konwencyjnymi gwarancjami ochrony. Przykładowo w wyroku WSA w Warszawie z dnia 18 stycznia 2024 r. sąd stwierdza bezskuteczność czynności Straży Granicznej w przedmiocie zawrócenia cudzoziemca do linii granicy państwowej, wskazując m.in. na naruszenie art. 92 ust. 1 Konstytucji RP i art. 3 EKPC⁴⁸. Wyrok ten wpisuje się w już ugruntowane orzecznictwo sądów, które potwierdza bezprawność tzw. rozporządzenia granicznego⁴⁹ oraz jednoznacznie wskazuje, że działania organów granicznych nie mogą pomijać deklaracji o zamiarze ubiegania się o azyl, nawet jeśli została ona złożona ustnie. Takie działania stanowią bowiem akt jurysdykcyjny, który podlega kontroli sądowej⁵⁰. Coraz wyraźniej dostrzegalna jest zbieżność linii orzeczniczej polskich sądów administracyjnych z orzecznictwem ETPC, choć praktyka organów granicznych nadal wykazuje istotne rozbieżności.

⁴⁴ Por. V. Moreno-Lax, *Accessing Asylum in Europe*, Oxford 2017, s. 63–79; K. Wierczyńska, *Stosowanie przez polskich funkcjonariuszy tzw. polityki push-back z punktu widzenia postanowień Statutu Rzymskiego Międzynarodowego Trybunału Karnego*, w: *Poza prawem. Prawna ocena działań państwa polskiego w reakcji na kryzys humanitarny na granicy polsko-białoruskiej*, red. W. Klaus, Warszawa 2022, s. 18–19.

⁴⁵ Analiza przypadków państw członkowskich (Polska, Łotwa, Litwa) wykazała, że skala *push-backów* rośnie. Liczba takich incydentów przy zewnętrznych granicach UE osiągnęła 120 457 w 2024 r., w tym ok. 20 000 na granicach wschodnich. W praktyce często towarzyszyły im działania o podłożu represyjnym, których intencją było *de facto* uniemożliwienie uchodźcom dostępu do procedury azylowej. *Pushed, Beaten, Left to Die. European Pushback Report 2024*, <https://11.be/sites/default/files/2025-02/20250217-Pushbacks-Report-2024-Pushed-Beaten-Left-to-die.pdf> [dostęp: 20.06.2025 r.].

⁴⁶ Art. 303b ustawy z dnia 12 grudnia 2013 r. o cudzoziemcach, Dz. U. z 2023 r. poz. 519.

⁴⁷ Zob. pismo RPO z dnia 18 grudnia 2023 r., sygn. XI.543.249.2021.MŻ do Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji.

⁴⁸ Wyrok WSA w Białymstoku z dnia 18 stycznia 2024 r., II SA/Bk 664/23, LEX nr 3665838.

⁴⁹ Dz. U. z 2021 r. poz. 1536.

⁵⁰ Wyroki WSA w Białymstoku z dnia 15 września 2022 r. w sprawach II SA/Bk 492/22, II SA/Bk 493/22 i II SA/Bk 494/22; wyrok WSA w Warszawie z dnia 26 kwietnia 2022, IV SA/Wa 420/22.

Równolegle toczyły się postępowania karne wobec osób niosących pomoc humanitarną migrantom na mocy art. 264a §1 K.k. (ułatwianie nielegalnego pobytu w Polsce) oraz art. 264 § 3 K.k. (pomoc w organizowaniu nielegalnego przekroczenia granicy)⁵¹. Orzeczenia ETPC (np. Sakir v. Greece, Khlaifia and Others v. Italy) wskazują, że działania przeciwko obrońcom praw migrantów mogą naruszać art. 10 EKPC⁵². Na tym tle pojawia się pytanie o rzeczywistą skuteczność orzecznictwa Trybunału w przeciwdziałaniu strukturalnych nadużyć. Jak zaznacza J. Theilen, ramy praw człowieka przyjmowane przez ETPC często wzmacniają legitymizację reżimów granicznych, nawet jeśli potępiają ich „najgorsze nadużycia”. Indywidualizowanie przypadków rasizmu, handlu ludźmi czy podatności, bez ujęcia ich strukturalnych źródeł, utrwała dominującą narrację suwerenności państw nad granicami. W tym sensie ETPC, choć ogranicza represje, nie kwestionuje logiki samego systemu kontroli⁵³.

Przeprowadzona analiza potwierdza, że ETPC, mimo ograniczeń kompetencyjnych, odgrywa kluczową rolę w przeciwdziałaniu fragmentaryzacji ochrony praw uchodźców i w podnoszeniu standardów traktowania osób ubiegających się o azyl. Szczególną rolę pełni jako instytucja równoważąca deficyty unijnych regulacji i implementacji CEAS. Orzecznictwo Trybunału nie tylko przypomina o minimalnych gwarancjach wynikających z Konwencji, ale również przeciwdziała praktykom arbitralnym, penalizacji solidarności i systemowemu wyłączeniu jednostek spod ochrony praw człowieka.

W świetle powyższego zasadne wydaje się sformułowanie kilku postulatów *de lege ferenda*. Po pierwsze, konieczne jest jednoznaczne wyłączenie karalności działań humanitarnych, które nie są podejmowane w celu osiągnięcia korzyści majątkowej (art. 1 ust. 1–2 dyrektywy 2002/90/WE). Po drugie, należy uchylić krajowe przepisy legalizujące *push-backi*, takie jak art. 303b ustawy o cudzoziemcach, gdyż pozostają one w rażącej sprzeczności z linią orzecniczą Trybunału oraz sądów krajowych. Po trzecie, niezbędne jest wzmocnienie kontroli sądowej nad decyzjami wydaleniowymi, w tym wprowadzenie możliwości ich wstrzymania, w sytuacji gdy istnieje ryzyko nieludzkiego lub poniżającego traktowania. Po czwarte, zaleca się

⁵¹ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny, Dz. U. z 1997 r. Nr 88, poz. 553. Szerzej na ten temat: W. Klaus, *Karanie za pomoc, czyli czy można pociągnąć do odpowiedzialności karnej osoby pomagające przymusowym migrantom i migrantkom na pograniczu*, w: *Poza prawem...*, s. 30–33; D. Zajac, *Odpowiedzialność karna za przestępstwa popełnione w związku ze stosowaniem push-backów*, *Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych* 2022, nr 1–2.

⁵² Wyrok ETPC z dnia 24 marca 2022 r., Sakir przeciwko Grecji, skarga nr 48475/09; wyrok ETPC z dnia 15 grudnia 2016 r., Khlaifia i in. przeciwko Włochom, skarga nr 16483/12.

⁵³ Zob. J.T. Theilen, *Framing Migration...*, s. 92.

systemowe włączenie standardów orzeczniczych ETPC do programów szkoleniowych dla funkcjonariuszy Straży Granicznej, urzędników zajmujących się cudzoziemcami oraz przedstawicieli organów stosujących prawo. Po piąte, konieczne jest stworzenie niezależnego, eksperckiego forum interpretacyjnego z udziałem przedstawicieli organizacji pozarządowych, praktyków i akademików, które wspierałoby organy stosujące prawo w sprawach migracyjnych poprzez systematyczną interpretację standardów praw człowieka i tworzenie opinii eksperckich. Inicjatywa taka pozwoliłaby wyjść poza ramy czysto jurydyczne i wprowadzić perspektywę praw człowieka jako ochrony przed strukturalną przemocą systemu granicznego, a nie tylko jako reakcji na naruszenia proceduralne.

Trybunał w Strasburgu pozostaje ostatnią instancją ochrony uchodźców tam, gdzie zawodzi mechanizmy UE. Jednak tylko wtedy, gdy stanie się instytucją wrażliwą na struktury wykluczenia, jego orzecznictwo będzie zdolne nie tylko łagodzić nadużycia, lecz także realnie wpływać na zmianę europejskiej polityki migracyjnej.

Bibliografia

- Allain J., *The ius cogens Nature of Non-Refoulement*, International Journal of Refugee Law 2001, t. 13, nr 4.
- Baranowska G., *Pushbacks in Poland: Grounding the Practice in Domestic Law in 2021*, Polish Yearbook of International Law 2021, t. 41.
- Benoit-Rohmer F., Klebes H., *Council of Europe Law – Towards a pan-European Legal Area*, Council of Europe, Strasbourg 2005.
- Costello C., *The Human Rights of Migrants and Refugees in European Law*, Oxford 2016.
- Goodwin-Gill G.S., *The Right to Seek Asylum: Interception at Sea and the Principle of Non-Refoulement*, International Journal of Refugee Law 2011, t. 23, nr 3.
- Hathaway J.C., *The Rights of Refugees under International Law*, Cambridge 2021.
- Keller H., Sweet A., *Assessing the Impact of the ECHR on National Legal Systems*, Yale 2013, <https://openyls.law.yale.edu/entities/publication/7a882158-6ec5-40a4-bc08-aa0b6b007ab4> [dostęp: 20.06.2025 r.].
- Kędzierski K., *Procedura pushback w świetle polsko-białoruskiego kryzysu granicznego. Głos w dyskusji*, Studia Prawnoustrojowe 2024, nr 66.
- Moreno-Lax, V., *Assessing Asylum in Europe*, Oxford 2017.
- Moreno-Lax V., *Crisis as (Asylum) Governance: The Evolving Normalisation of Non-access to Protection in the EU*, European Papers 2024, t. 9, nr 1.
- Moreno-Lax V., *Dismantling the Dublin System: M.S.S. v. Belgium and Greece*, European Journal of Migration and Law 2012, nr 1.
- Morgese G., *La riforma del sistema Dublino: il problema della condivisione delle responsabilità*, Diritto pubblico. Rivista fondata da Andrea Orsi Battaglini 2020, nr 1.

- Nowicki M.A., *Wokół Konwencji Europejskiej*, Warszawa 2017.
- Peers S., *The New EU Asylum Laws: Taking Rights Half-Seriously*, *Yearbook of European Law* 2024, t. 43, DOI: 10.1093/yel/yeae003.
- Petrov J., *Unpacking the Partnership: Typology of Constitutional Courts' Roles in Implementation of the European Court of Human Rights' Case Law*, *European Constitutional Law Review* 2018, t. 14, nr 3.
- Polakiewicz J., *A Council of Europe Perspective on the European Union: Crucial and Complex Cooperation*, *Europe and the World: A Law Review* 2021, t. 5 (1).
- Spijkerboer T.P., *The Human Costs of Border Control*, *European Journal of Migration and Law* 2007, nr 9.
- Szklanna A., *Ochrona prawna cudzoziemca w świetle orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, Warszawa 2010.
- Theilen J.T., *Framing Migration in Human Rights: How the Reasoning of the European Court of Human Rights Legitimises Border Regimes*, *European Journal of Migration and Law* 2025, nr 27.
- Wierczyńska K., *Stosowanie przez polskich funkcjonariuszy tzw. polityki push-back z punktu widzenia postanowień Statutu Rzymskiego Międzynarodowego Trybunału Karnego, w: Poza prawem. Prawna ocena działań państwa polskiego w reakcji na kryzys humanitarny na granicy polsko-białoruskiej*, red. W. Klaus, Warszawa 2022.
- Zając D., *Odpowiedzialność karna za przestępstwa popełnione w związku ze stosowaniem push-backów*, *Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych* 2022, t. 26, nr 1–2.
- Zieliński G., *Prawo uchodźców do ochrony międzynarodowej w prawodawstwie Unii Europejskiej*, *Studia Prawnoustrojowe* 2024, nr 66.

